

О. Б. Шляхов, О. В. Дриганюк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ОЧИМА ГУБЕРНАТОРІВ КІНЦЯ ХІХ ст.

Висвітлений розвиток освіти на Катеринославщині за матеріалами Всепідданіших губернаторських звітів кінця ХІХ ст.

Ключові слова: освіта, губернатор, Катеринославська губернія.

Освещено развитие образования на Екатеринославщине по материалам Всеподданнейших губернаторских отчетов конца ХІХ в.

Ключевые слова: образование, губернатор, Екатеринославская губерния.

Here it is reported about the development of education in Yekaterinoslav region based on annual reports of a governor to the emperor dated the end of ХІХ с.

Key words: education, governor, Yekaterinoslav province.

У пореформену добу в зв'язку зі швидким формуванням зародків нового, індустріального суспільства системні зміни відбувалися в економічному та соціокультурному житті українських губерній царської Росії, в тому числі на Катеринославщині. Важливою їх складовою, поряд із промисловою та соціальною модернізацією, була освіта населення. Адже тогочасні інновації, технічний переворот передбачали суттєве зростання освіченості населення, набуття освітою масового характеру.

Тож яким був стан освітньої справи на Катеринославщині наприкінці ХІХ ст.? Що визначало його розвиток та які чинники гальмували поступ? Багато в чому відповідь на ці питання можна знайти у звітах губернаторів регіону періоду 1890-х рр. Слід зазначити, що ця проблематика вже привертала увагу в історичній літературі. Певним чином згаданих питань торкалися у своїх працях В. С. Шандра, Л. М. Лисенко, Л. Л. Прокопенко, Ю. В. Константинова [10; 12; 16; 18]. Разом з тим вважати її ви-

черпаною все ж не можна. Тож спробуємо хоча б частково заповнити цю лакуну, що, власне, і є метою нашої розвідки.

Треба зазначити, що в 90-х рр. XIX ст. посаду керівника краю послідовно займали В. К. Шліппе (1890–1893), Д. М. Мартинов (1893–1897), О. О. Баторський (1897) та князь П. Д. Святополк-Мирський (1897–1900). Усі вони в своїй діяльності на посту губернатора більшою або меншою мірою зважали на розвиток освітньої справи в регіоні, докладали помітних зусиль для її покращення. І це цілком зрозуміло. Адже губернатори Російської імперії, відповідно до чинного законодавства, мали в цій царині достатньо багато повноважень. Зокрема, згідно з Положенням 1874 р. про народні училища, вони повинні були здійснювати загальний нагляд за ходом і напрямом початкової освіти на підвідомчій території, охороняти справу народної освіти від шкідливих впливів [16, с. 324]. Тільки за згодою губернатора наглядачі навчальних округів могли дозволяти відкриття технічних та ремісничих училищ. Крім того, начальники губерній за посадою були почесними піклувальниками всіх жіночих гімназій та прогімназій, що знаходилися на території краю [1, с. 327].

Тож інформація щодо стану освіти на Катеринославщині природно знайшла відображення у Всепідданіших звітах губернаторів кінця XIX ст. Останні мали щорічний характер і склалися за певною схемою. Так, у них обов'язково був присутній розділ «Народна освіта», де наводилися дані про навчальні заклади губернії, кількість у них учнів тощо.

Зазначимо, що звіти губернаторів, які готувалися на підставі даних губерньського статистичного комітету, без сумніву, є важливим та достатньо автентичним джерелом, що дозволяє отримати різнобічну інформацію стосовно вищезгаданої тематики. Так, у полі зору губернатора В. К. Шліппе постійно перебував розвиток освітньої справи, стан якої він відбив у своєму ж першому звіті в якості начальника краю. З цього приводу В. Шліппе зазначав, що в 1890 р. у губернії функціонував 841 навчальний заклад. Тобто одне училище припадало на 2 040 мешканців. Зокрема, в губерньському місті в цей час діяло 53 освітні установи, в повітових містах – 86, в селах – 702 [2, с. 17]. У свою чергу в губернії в той час налічувалося 51 062 учні. При цьому особливу увагу В. Шліппе звертав на розвиток початкової освіти. Адже переважна більшість учнів регіону – 47 647 здобувала освіту

саме в народних училищах, яких тоді на Катеринославщині діяло 819 (середніх же навчальних закладів було лише 13) [2, с. 17]. А отже, саме від їх розвитку багато в чому і залежав рівень освіти переважної більшості мешканців краю.

Народні училища згідно з Положеннями 1864 р. та 1874 р. ґрунтувалися на позастановому принципі навчання, хоча реально призначалися для представників нижчих верств населення, головним чином, селян. До них належали початкові міністерські, земські, міські та церковнопарафіяльні школи. Метою цих закладів, які поділялися на однокласні та двокласні, було надати дітям елементарні знання, утверджувати в народі релігійні та моральні засади. Засновувати народні училища могли земства, міські управи, сільські громади, а також приватні особи. Навчання тут було як платним, так і безкоштовним, відповідно до того, хто цей заклад утримував.

Отже, згадуючи про розвиток цього типу шкіл на Катеринославщині, губернатор В. К. Шліппе у своєму звіті імператору зазначав, що «народні училища... під головуванням повітових предводителів дворянства, набувають поступово кращої організації і більшої усталеності. Навчання та виховання дітей ведеться в дусі істинного патріотизму, на твердих засадах віри та моралі» [2, с. 18]. Губернатор також акцентував увагу на поширенні між учнями народних училищ практичних знань, долученні дітей до корисної праці, підкресливши, що саме це і становило предмет його особливого піклування. «У 24 школах запроваджено рукодільні жіночі класи. Положено початок заняттям садівництвом та городництвом, всі училища забезпечені необхідними знаряддями та інструкціями», – наголошував В. Шліппе у своєму повідомленні у Санкт-Петербург [2, с. 18]. Разом з тим він підкреслював: «Внаслідок того, що із всього населення відвідує школу лише 3 %, не можна не визнати, що в губернії для виховання народу зроблено ще замало, при чому і це мале погано організовано» [2, с. 18]. А звідси В. Шліппе пропонував: «Бажаю щоб кількість шкіл збільшилася, щоб школа була доступна усім, пом'якшувала натуру і слугувала провідником усіх потрібних знань» [2, с. 18].

І певні кроки в цьому напрямку за активної підтримки губернської влади дійсно здійснювалися. Так, у губернаторському

звіті за 1891 р. зазначалося, що число шкіл збільшилося на 36 із 3 692 учнями. А в наступному році кількість навчальних закладів губернії зросла ще на 68 одиниць. Відповідно в 1892 р. у регіоні вже діяло 945 народних училищ, в яких здобувало освіти 44 572 хлопчики та 12 619 дівчаток [4, с. 17].

Однак ці досягнення губернатор все ж вважав недостатніми. Особливо його турбував низький рівень освіти дівчат. Причини такого становища Володимир Шліппе вбачав у тому, що населенням «ще погано усвідомлюється необхідність початкового навчання дівчаток і в цьому, власне кажучи, і полягає причина слабого поширення грамотності і з нею пов'язаних морально-релігійних засад» [4, с. 18]. Навчання у школах дівчат у свою чергу привело б «до збільшення з часом кількості освічених матерів, – зазначав В. Шліппе. – В писемності ж матерів я вбачаю релігійно-моральну силу народу, а тому застосовую всі зусилля для заохочення відвідування шкіл не лише хлопчиками, але й дівчатками» [4, с. 18].

Крім того, губернатор звертав увагу центральної влади на недостатнє матеріальне забезпечення вчителів, які отримували від земств або сільських громад «зовсім малу платню, не більше 350 крб. на рік», і що «в майбутньому вони не мають жодного забезпечення» [4, с. 18]. Проте навіть і вищезгадані суми отримували далеко не всі вчителі Катеринославщини. Так, учителька народної школи села Межиріччя Павлоградського повіту, яку в 1893 р. відвідав В. Шліппе, мала заробітну плату 220 крб на рік. А умови її життя – наявність у кімнаті «лише столу, одного стільця, на табуреті самовару, простої койки з дощок і валізи» та харчування («тільки чай та простий хліб»), привели у жах кореспондентів *«Екатеринославских губернских ведомостей»* [11, с. 60-61]. Не випадково, що у своєму тогочасному звіті В. Шліппе пропонував, «щоб вивести вчителів з такого становища», зобов'язати земства «видавати їм пенсію» [4, с. 18]. Також він вважав за потрібне «визнати вчителів не вільнонайманими, а посадовими особами, покликаними до виконання високого державного завдання виховання народу» [4, с. 18].

Чимало переймався розвитком початкової освіти в регіоні і губернатор Д. М. Мартинов. У своєму звіті у Санкт-Петербург за 1894 р. він підкреслював, що «освіта в губернії в сенсі кількісному, йде вельми успішно». Так, усього навчальних закладів на

Катеринославщині за його даними налічувалося тоді 1 149, тобто один припадав на 1 706 осіб, а учнів відповідно було 64 289 або «один на 30 душ населення» [6]. Крім того, губернатор відзначав той факт, що місцеве земство не шкодувало коштів на народну освіту, що повітові предводителі дворянства, в якості голів училищних рад, брали у долі шкіл найактивнішу участь. Зокрема, Д. Мартинов вкрай позитивним вважав той факт, що «в школах не помітно і залишків того шкідливого лженародницького напрямку, яким було певний час заражене середовище народних вчителів». Адже зараз, підкреслював губернатор, «вони є скромними працівниками, які віддають усі сили свої на навчання селянських дітей грамоті, фізичним вправам...» [5, с. 7–9]. Водночас Д. Мартинов наголошував, що подальшому розвитку освіти «в сенсі якісному» заважала нестача добре підготовлених до своїх обов'язків учителів, що хоча чисельність народних шкіл у губернії в той час значно зросла, «вони не могли задовольнити в них потребу» [6, с. 3].

Наступник Д. Мартинова на губернаторській посаді – О. О. Баторський у своєму звіті у Санкт-Петербург у липні 1897 р. вказував, що «турботи освітнього керівництва як і раніше були спрямовані на поступове поповнення начального персоналу особами, які отримали відповідну освіту та набули вміння та навички викладати у школах, однак, на жаль, у таких особах, як і раніше, відчувається деяка нестача» [7, с. 5-6]. Разом з тим О. О. Баторський констатував, що кількість навчальних закладів на Катеринославщині у 1896 р. порівняно з попереднім періодом зросла на 99, а учнів – на 8 202, що, таким чином, у регіоні в той час налічувалося 1 336 шкіл та училищ із 77 097 учнями [7, с. 5-6].

Вважав за необхідне губернатор підкреслити і той факт, що в усіх навчальних закладах навчально-виховна справа здійснювалася згідно з затвердженими статутами, навчальними планами та програмами, що «професійні заняття успішно прищеплювалися в школах і більш охоче і свідоміше виконувалися учнями та вчителями» [7, с. 5-6]. Відрадною О. Баторський вважав і те, що в народі все більше стверджувалося переконання в необхідності поширення грамоти та інших корисних знань. Так, він зазначав, що в сільській масі «з'являється довіра до школи; сільські товариства переконуються на ділі, що в школах діти, окрім грамоти

набувають багато практичних знань і отримують деяку підготовку до ремесел, і тому самі починають перейматися кращим устроєм та збільшенням кількості шкіл і наскільки це можливо підтримують їх матеріально» [7, с. 5-6].

Важливим чинником у зростанні рівня грамотності населення регіону, зокрема, його дорослої частини, губернатор вважав також позашкільну освіту, діяльність бібліотек-читалень. Так, у своєму звіті імператору О. О. Баторський зазначав, що «поряд із збільшенням кількості і якісним зростанням народних шкіл, у губернії скрізь відкриваються бібліотеки-читальні та влаштовуються народні читання, а все це..., без сумніву, принесло велику користь, як у відношенні освіченості та піднесення моралі народу, так і стосовно поширення знань, які сприяють покращенню економічного добробуту» [7, с. 5-6].

Активно відвідував під час свого губернаторства міські навчальні заклади та сільські школи князь Святополк-Мирський. «Як я особисто міг переконатися, – зазначав він у своєму звіті уряду, – народна освіта в губернії розвивається та вдосконалюється» [8, с. 10]. Дійсно навчальних закладів різного профілю в губернії (станом на 1898 р.) вже налічувалося 1 582, а учнів у них – 92 645 [8, с. 11]. У свою чергу розвиток початкової освіти позначився на рівні освіченості населення, сприяв його зростанню. Невипадково в тогочасних матеріалах Центрального статистичного комітету зазначалося, що на Катеринославщині «за останні 20–30 років % письменних значно підвищився, особливо у чоловічого населення, де у віці 20–29 років, він сягнув майже 50 %» [14, с. XII].

Катеринославський губернатор у своєму звіті також звертав увагу на те, що в справі народної освіти особливо поживилася діяльність земств, витрати яких у цій царині зросли більш ніж у 1,5 раза. Більше того, Бахмутське та Слово́'яносербське земства ухвалили рішення запровадити загальну освіту в своїх повітах і зробили для цього відповідні асигнування. Завдяки цьому, наголошував в 1899 р. П. Д. Святополк-Мирський, «в Бахмутському повіті з'явиться можливість загальної початкової освіти через шість років, а в Слово́'яносербському через дванадцять років» [8, с. 10]. Щоправда згадане повідомлення не викликало особливого захоплення в Санкт-Петербурзі. Адже Микола II на

губернаторській доповіді з цього приводу зробив таку примітку: «Скільки разів казав, не треба з цим поспішати!» [8, с. 10].

Поряд з тим князь не приховував і значних труднощів та проблем, які спостерігалися в розвитку освітньої справи на Катеринославщині. Зокрема, він зазначав, що «не зважаючи на схвальні зусилля з боку установ та осіб, зацікавлених у справі розвитку народної освіти, поширення освіти в губернії повинно бути визнано недостатнім». Причину цього П. Д. Святополк-Мирський вбачав у постійному збільшенні населення Катеринославської губернії шляхом міграцій, яке «йде настільки швидко, що... з'являється невідповідність між кількістю населення та кількістю освітніх установ» [8, с. 11]. У результаті, за даними губернатора, «ледь один учень припадав на 24 особи населення і з п'яти дітей шкільного віку лише одна дитина могла відвідувати навчальний заклад». Відповідно і писемність населення, як вказувалося в губернаторському звіті, не перевищувала співвідношення: 16 грамотних на 100 осіб [8, с. 11]. Разом з тим перепис 1897 р. визначив кількість письменних у Катеринославській губернії в 21,5 % [17, с. 308].

Подібне становище з розвитком елементарної освіти та рівнем писемності населення стає зрозумілим, зважаючи на те, що наприкінці XIX ст. царська Росія витратила на початкову освіту в середньому лише по 31 коп. на одного мешканця. Тоді як в Іспанії ці витрати становили 62 коп., у Румунії – 80 коп., у Німеччині – 2 крб 45 коп., а в Сполучених Штатах – 4 крб 36 коп. «Наші витрати на народну освіту мізерні порівняно з тим, що витрачають культурні держави в Європі та Америці, – зазначали сучасники, – там затрати обчислюються інколи в 5-6 та навіть 10 карбованців на душу, а у нас... не перевищують 8-9 коп.» [13, с. 290].

Вкрай гостро в Катеринославській губернії в 1890-х рр. стояло і питання підготовки кваліфікованих техніків та робітників для гірничозаводської, машинобудівної та харчової галузі. Адже в Україні в пореформений період переважно діяли лише нижчі технічні училища – залізничні, гірничі, сільськогосподарські тощо, які готували нижчий технічний персонал – майстрів, штейгерів, механіків, машиністів. До того ж кількість учнів цих закладів була вкрай незначною. А це негативно позначалося на

вирішенні завдань промислової модернізації регіону, гальмувало процеси підвищення рівня врожайності, розвитку аграрного сектору. Так, невміння поводитися зі складними сільськогосподарськими машинами та «неможливість ремонтувати їх на місці за незначних поломок» становила «головне гальмо до поширення машин у населення», – зазначалося на XXVIII з’їзді гірничо-промисловців півдня Росії [9, с. 10].

Тож губернатори Катеринославщини, природно, звертали увагу і на цей бік освітньої справи. Зокрема, В. Шліппе у своєму звіті імператорові за 1890 р. зазначав, що серед нижчих технічних навчальних закладів 3-го розряду в губернії діяло лише чотири професійні школи, в яких навчалося всього 247 учнів. А саме: в Лисичанській штейгерській – 116 учнів, у Гнедінському ремісничому училищі – 76 учнів, в гірничому училищі ім. С. С. Полякова (Горлівка) – 35 учнів та в Донецькому залізничному училищі (Луганськ) – 20 учнів [2, с. 17]. Зокрема, один з цих навчальних закладів – Луганське залізничне технічне училище під час своєї інспекційної поїздки губернією в 1893 р. оглянув В. Шліппе. Останнє, за повідомленням сучасників, залишило у губернатора виключно позитивні враження: «Чистота скрізь, шкільні меблі чудові; є достатньо навчальних посібників; при школі є майстерні столярного, ковальського та слюсарного ремесел» [11, с. 42].

Згадаємо також, що в той час спеціальну освіту надавали і ремісничі училища, які готували кваліфікованих робітників – ковалів, слюсарів, токарів і т. п. Подібних закладів до початку XX ст. у губернії було всього три [16, с. 381]. Серед них було і земське ремісниче училище в Новомосковську, де в 1893 р. побував В. Шліппе. Навчалося у ньому близько 100 учнів. При цьому 60 з них безпосередньо мешкало в інтернаті при училищі. Піклувальником цієї школи був місцевий земський начальник В. В. Кащенко, який, як зазначали сучасники, «в цю справу вкладав всю душу» [11, с. 57].

Особливо ж переймався розвитком професійної освіти в регіоні губернатор П. Д. Святополк-Мирський. До того ж він вважав за потрібне не обмежуватися створенням нижчих технічних та ремісничих училищ, а й відкривати відповідні заклади вищого рівня. Зокрема, у квітні 1899 р. губернатор запропонував заснувати у повітовому Олександрівську середнє семикласне ме-

ханіко-технічне училище. А в листопаді 1899 р., виступаючи на 34-й сесії губернських земських зборів, звернув увагу земських гласних на необхідність виділення коштів для побудови в місті комерційного училища [15, с. 12, 162].

Велике значення П. Д. Святополк-Мирський надавав організації в губернському центрі вищого гірничого училища. У своєму звіті імператору в 1899 р. він зазначає: «Найважливішою подією для Катеринославської губернії в царині освіти є... відкриття в Катеринославі вищого гірничого училища, з відкриттям якого з'явиться можливість підготувати знаючих техніків і тим сприяти, як загальному просвітницькому розвитку, так і розвитку гірничої справи за участю російських фахівців» [8, с. 10]. При цьому під керівництвом губернатора було створено спеціальний комітет для збору пожертвувань на влаштування гірничого училища. Результатом його активних дій стало надходження до каси комітету більше як 520 тис. крб. Зокрема, за даними губернатора, від Катеринослава надійшло 200 тис. крб та від з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії 100 тис. крб [8, с. 10].

Таким чином, губернаторські звіти кінця XIX ст. давали достатньо повну картину щодо розвитку освітньої справи на Катеринославщині, визначали основні здобутки в цій сфері та причини, які ставали на заваді підвищенню освітнього рівня населення регіону. Так, вони переконливо свідчили про помітне зростання протягом 1890-х рр. кількості навчальних закладів у губернії та числа дітей, які здобували там освіту. Разом з тим нестача добре підготовлених вчителів та недостатнє фінансування не дали можливість владі та суспільству досягти якісних змін у цій царині.

Бібліографічні посилання

1. *Блинов И.* Губернаторы. Историко-юридический очерк / И. Блинов. – СПб., 1905.
2. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 год. – 19 с.
3. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1891 год. – 17 с.
4. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1892 год. – 19 с.

5. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1893 год. – 12 с.
6. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1894 год. – 19 с.
7. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1896 год. – 10 с.
8. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1898 год. – 12 с.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Колекція документів земських установ Катеринославської губернії, оп. 2.
10. Константинова Ю. В. Дворянство південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Константинова. – Донецьк, 2012.
11. Краткое описание объезда Екатеринославской губернии Его Превосходительством Екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 г. – Екатеринослав, 1893.
12. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века) / Л. М. Лысенко. – М., 2001.
13. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги / И. Х. Озеров. – М., 1907.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
15. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания. XXXIV сессия. 1899 г. – Екатеринослав, 1900.
16. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.
17. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / А. Г. Рашин: Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина. – М., 1956.
18. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 22.03.2013